

Хакас литературасының төреені, тилеені паза өзізі

Хакас литературасының чолы чибіргінчи чүс чылның чибіргі чылларынаң пасталча.

20-30 чыллар Хакасияның тархынына наа пілістер, сағыстар тарапчатхан тус чілі кіргеннер. Пу тустаң сығара письменнай хакас национальной литератураның төриріне ондай пол килген.

Иди 1924 чылда 25 апрельде хакас пічиин пүдірерденер чарадығ алылған. Хакас уездінде алфавит пүдірчең өнетін комиссия, орыс пічиине төстене, хакас алфавиді пүдірген. Аның соонаң хакас учебниктер тимнирі пасталған.

1926 чылда Москвада хакас тілінең пастағы үс учебник чарых көрген. Ол учебниктер хоостыра пос тілінең үгрэнгені,

1927 чылда «*Хызыл аал*» газета сығып пастааны, театр төстелгені, книга сығарчаң издательство азылғаны хакас хоос литератураа пастағы хаалағлар идерге улуғ туза полған. Түрченің не аразында хакас чоны, пос тілінең пічік пүдіріп, хоос литература чайаап пастаан. «*Хызыл аал*» газетада удаа хакас кибелісчилернің кибеліс-сарыннары чарыхха сыхчаңнар, хайзылары соонаң «*Совет үлгүзіне 10 чыл*» чыындаа чыыл парғаннар. Пу чыындыда ідөк хакас литературасының пастағы произведениезі А.Спириннің «*Хызыл партизан*» кибелізі сыххан.

Наа төреен хакас литературасының поэзияның пасчаң хоос кибірлері чох полған.

Ол туста литератураның сарыхтары, чонның паспин пүткен чайаачызына төстеніп, пүткеннер. Хакас литературасы Сибирьдегі пасха чоннар литератураларынаң хада фольклор кибірліг литератураа саналча. Пастағы хоос тоғыстар, чонның пазылбин пүткен чайаачызына, аның поэтиказына төстене, пүткеннер. Пастағы авторлар кибелістерні чон тахпагына, ырларына төйп пүдірчеңнер. Аннаңар даа пастағы авторлар оларны *ырлар* алай ба *сарыннар* тіп адачаңнар. Көзидімге, В. Кобяков кибелістерінің пірсін «Чазыдаңар ыр» тіп адап салған, М. Аршанов – «*Пастухтың ыры*», «*Хыс паланың ыры*», ан.п. Сыннаң

даа, оларның пүдізін паза хоос сариларын көрзе, олар тахпахха төбйлер паза піреелері алынча кізінің адынаң пазыл парғаннар. Кибелістер аллитерациянаң, параллелизмнең, чон тіліндегі эпитеттернең, тиңнестіріглернең алғым тузаланчаңнар. Че, кибелістернің тематиказы, тахпахтарнинаң тиңнестірзе, тың алғып парған. Ол наа чуртастың аймах-пасха сариларына теелчең.

Пастағы чыынды 1928 чылда Москвада сыххан. Ол А. М. Топановтың «Ыр пічии» полған. Аның соонаң аймах произведениелернің чыындылары чарых көргеннер. Иди хығырығчылар пос тілінең аймах кибелісчілернің хоос произведениелерінең танызып пастааннар. Хакас литературазын төстеен чайаачы устарның аразында піс адапчабыс мындағ ундулбас аттарны: В.А. Кобяков, М.С. Коков, П.Т. Штыгашев, А.М. Топанов, К.К. Самрин, М.А. Аршанов, ан. пас. Прай адалған чайаачылар хакас литературазына кибелісчілер чіли кіргеннер. Соонаң олар хакас литературазын пасха сарыхтарнаң пайытханнар: драма ойыннарынаң, чоохтарнаң, тайдырығнаң, ан.п. Ол пай пілістіг, таланттығ кізілер, чуртас кирексіністерін чахсы оңарып, чонны үгредіп, наа хоныхсар тартары улуғ пөгін полчатханын чахсы пілцеңнер. Оларның произведениелері пөзік паалағ алғаннар. Хакас писательлері чон тілінің пай оңдайларынаң тузаланып, наа хоныхты саблааннар: пазығ чох чуртас, наа хоныхты пиктирі, ирткен хоныхтың артхан-халған хомай сариларын чох идері.

Пастағы хакас писательлерінің чайаачызы чонның чуртазы алғым чарыдылчаң, матырларның хылии, чуртастағы талазығлар сын, чонның сағызынаң, пілінізінең палғалыстыра хоосталчаңнар.

Олох туста хакас писательлері, орыс паза пасха даа харындас чоннарның иң чахсы произведениелерін хакас тіліне тілбестеп, чонның пілізін хосчаңнар, постарының хоос устарын тилітчеңнер. Пу чылларда хакас чоны пос тілінең А.Пушкиннің, М.Лермонтовтың кибелістерін, И.Крыловтың тайдырығларын, М.Горькийнің, А.Фадеевтің, М.Шолоховтың чоохтарын хығырған. Прай пу тоғыстар, хакас литературазының хоос кибірлерін, тілін пайыдып, ағаа табырах өзерже чол асханнар.

Хакас литературазының XX чүс чылда ирткен чолы үс улуғ тусха

чарылча. Пастағызы – 1920–1930 чыллар. Ол пос литературазының төстелген тузы. Проза паза поэзия произведениелерінің пастағы чыындылары чарыхха сыхханнар.

Ікінчі чардых – 1940–1960 чыллар. Хакас литературазының, азахха турып, тыыпчатханы. Пу туста литератураа наа жанрлар кирілгеннер, килкім чидіглер таныхталғаннар. Хакас литературазы, кибелістең, чоохтаң пасти, романға читіре хаалағ идібіскен. Илбек Ада чаа тузындағы литература алынча көрілбөкче. Ол 1940 чыллардағы литература.

Үзінчі чардых – 1970–1990 чыллар. Хакас литературазының халғанчы чыллардағы чидіглері аның прай саринаң өскенін, тыып турғанын таныхтапча. Аймах істезігчилернің наука тоғыстарында хакас литературазының ирткен чолы, аның чидіглері паза пөгілбеен сурығлары таныхталчалар.

XXI чүс чылдағы литература наа чардых пүдірче. Мында амғы тустағы писательлернің чайаачылары көрілче.

Хакас литературазын тилідеріне көп хозым иткен паза итчеткен чайаачы улустың чоохтарын өтіре хығырып, ситкіп үзүріп, полған на сөстің хоос оңдайын сизінерге кирек. М. Е. Кильчичаков писательнің алнындағы пөгіннерні орта таныхтап салған: *«Историк чоохтапча ниме полғанын, писатель чоохтирға кирек ниме поларын. Аннаңар пүүңгі күндегі писательге хайдахайдар улуг пілістіг кизи поларға, өөнінде чуртасты маңат пілерге кирек»*. Писательлер – хоос сөс пастыра чон чуртазын, алынча кизи чуртазын, прай, ибіре сағынып алып, хоостапчалар. Олар тустың иң не танығлығ сариларын чарыт салчалар. Оларның хоос сөзі тирең сағыстығ, ырах көрістіг полча паза прай кизилерге теелчелер.

Хакас литературазы чонның хоос сөзіне төстеніп пүткен. Амғы даа туста писательлер, пос тілінің пайын паза сілиин көзидіп, өбекелерібіс чайап салған сөске айланчалар. Иди олар чонның хыйғазын, сағызын көзітчелер, кизи хылиин, чуртазын асчалар. Піс, хығырыгчылар, оларның тоғыстары пастыра сөстің күзін, сілиин көрчөбіс паза иптіг, чичен сөстернең тузаланып, поэзыбыстың чооғыбысты пайытчабыс.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.